

Катерина МЕЛЬНИЧУК

аспірантка,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: формування кадрового складу

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.028>

УДК: 94(477)«18/19»

Анотація. Мета дослідження – розкрити процес формування кадрового складу волосних правлінь та сільських управ у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., простежити характерні особливості у виборі чи призначенні на службу осіб на різні посади в органи селянського самоврядування, створити типологічні портрети основних керівних і найманих посадовців селянських управ. **Методологія дослідження** включає низку методів пізнання, а саме історизму (дозволив побачити поступ у формуванні та функціонуванні селянського самоврядування зі врахуванням соціально-культурних і політичних змін у Російській імперії впродовж XIX – початку XX ст.), факторного аналізу (посприяв простеженню локальних питомих рис та особливостей при створенні й діяльності селянських адміністрацій). **Наукова новизна.** На основі різноманітних джерел і напрацювань фахівців створено колективні портрети працівників органів селянського самоврядування. Завдяки комплексному аналізу джерел встановлено закономірності та специфіку формування волосних управ і сільських правлінь упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Селянське самоврядування, запроваджене «Положенням про вихід селян із кріпацької залежності» 1861 р., відбувалося на двох рівнях – волосному та сільському. Структура селянського управління створювалася з урахуванням адміністративного поділу: волость і «сільська община». Новостворені селянські адміністрації: волосні та сільські правління, суд, сходи (ради) формувалися з членів селянських громад, здебільшого в адміністраціях працювали селяни (рідше зустрічалися міщани), українці, православного віросповідання. Перевагу при виборі кадрів надавали особам грамотним, із пристойною репутацією, господарським достатком. Подекуди на посадах опинялися постаті, що конфліктували з громадою, однак перебування яких на посадах задовольняло інтереси вищого керівництва (мирового посередника).

Ключові слова: селянське самоврядування, селянська реформа, волость, сільська громада, «селянська община», мировий посередник, Правобережна Україна.

На шляху реформування адміністративно-територіально устрою та самоуправління громад, який сьогодні долає суспільство і влада, вагоме місце посідає вивчення проблеми історичного досвіду діяльності органів самоврядування на теренах України. У вітчизняній історії знайдеться велика кількість прикладів самоврядного управління, однак найцікавішим, у контексті перетворень у нашої державі, видається досвід створення та функціонування селянських органів самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. Простежуємо паралель в устрої сільських адміністрацій, запровадженим «Загальним положенням про вихід селян із кріпацької залежності»¹ 1861 р.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – Санкт-Петербург, 1861. – С.141.

із новоствореними² об'єднаними тергромадами, адже найнижча адміністративна одиниця в Російській імперії («сільська община») структурно та функціонально подібна до сучасних ОТГ. Тому тема реформування самоврядування хліборобів залишається актуальною не лише для сучасної історичної науки, а й для адміністративно-управлінського апарату держави.

Селянська реформа другої половини XIX ст. викликала інтерес у сучасників, який відображений у спогадах, аналітичних записках, посланнях та звітах дворянських зібрань і «підготовчих комісій» стосовно розгляду проекту селянської реформи³. Зокрема предметом дискусії ставали положення, що стосувалися створення нового адміністративного поділу, запровадження «селянської общини» та волості, їх чисельності⁴, самостійності селянських установ в їхніх адміністративних справах⁵. Окремим предметом розгляду ставали проблема корупції й кумівства у середовищі селянських установ⁶. Ґрунтовний аналіз селянського самоврядування пореформеного періоду провели Ф.Преображенський, А.Кошелев, С.Дедюлін⁷.

Тематика селянського управління в радянській історіографії представлена в працях Н.Дружиніна, котрий розглядав реформу устрою й управління державних селян, яка в подальшому стане основою при запровадженні селянської реформи 1861 р.⁸ П.Зайончковський звертав увагу на труднощі, пов'язані з опором хліборобів започаткуванню селянського самоврядування⁹. П.Зиринов зазначав, що останнє не відбулось як громадське об'єднання, а перетворилося на адміністративну одиницю¹⁰. У монографії, присвяченій волосному управлінню на Правобережжі України, С.Боднарєвський проаналізував кадровий склад селянських адміністрацій, їхні бюджети, розміри заробітних плат¹¹.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми селянського самоврядування XIX – початку XX ст. розглядається в контексті селянознавчих студій. Теми управління у громадах хліборобів частково торкнулись О.Михайлюк (досліджуючи соціокультурні аспекти у середовищі селянської громади, звернув увагу на діяльність волостей та волосних сходів, явища корупції в їх установах)¹², Ю.Присяжнюк (наголошував на проблемі бюрократизації селянського самоврядування, надто повільних змінах у культурі, світогляді

² Див.: Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 №157-VIII [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

³ Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829–1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина. – Вип. VI. – Вінниця, 2008. – С. 206–242; Ахсаков К. Замечание на новое административное устройство крестьян в России. – Лейпциг, 1861. – С. 76–77; Огарёв Н. Разбор нового крепостного права, обнародованного 19 февраля 1861 года в положениях о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – Лондон, 1861. – С. 82–83; Полюш В. Дворянство Поділля під час проведення реформи 1861 р. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 19. – К., 2014. – С. 38–43; Семёнов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. – Санкт-Петербург, 1889. – 848 с.

⁴ Семёнов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. – С. 211–213.

⁵ Ахсаков К. Замечание на новое административное устройство крестьян в России. – С. 76–77; Огарёв Н. Разбор нового крепостного права, обнародованного 19 февраля 1861 года... – С. 82–83.

⁶ Астырев Н. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. – Москва, 1886; Якубович А. Крестьянское самоуправление. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 14.

⁷ Преображенский Ф. Вопросы крестьянского самоуправления: Сельские учреждения и должностные лица. – Москва, 1893. – 87 с.; Кошелев А. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам. – Москва, 1881. – 19 с.; Дедюлин С. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом: К вопросу о пересмотре законоположений о крестьянах: Ответы на вопросы 1–47. – Санкт-Петербург, 1902. – 192 с.

⁸ Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. – Москва; Ленинград, 1946. – С. 557–563.

⁹ Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – Москва, 1968. – С. 190.

¹⁰ Зиринов П. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914) // Исторические записки. – Т. 107. – Москва, 1982. – С. 247–248.

¹¹ Боднарєвський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961. – С. 72–73.

¹² Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 166; Його ж. Корупція в селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст. // Питання аграрної історії України. – Дніпро, 2018. – С. 35–36.

консервативних діячів у структурі селянського управління, політичній інертності селянства взагалі)¹³, О.Реєнт (аналізував труднощі, з якими зіштовхувалися органи селянського самоврядування, зокрема низький рівень освіти управлінців, зростання випадків свавілля керівництва волосних і сільських управ)¹⁴. Питання нерівномірного чисельного складу волостей, підбору кадрів у волосні правління та суд порушували Ю.Присяжнюк та А.Касян¹⁵. Ґрунтовне студіювання селянського самоврядування здійснила І.Верховцева в дисертаційному дослідженні¹⁶ та монографії¹⁷. Історикиня охарактеризувала основні регіональні моделі селянського самоврядування в Російській імперії, висвітлила становище селянських функціонерів, описала фіскальну, поліцейську та судову діяльність волосних і сільських правлінь¹⁸. У зазначених напрацюваннях фахівці торкалися питання формування сільських адміністрацій, однак колективні портрети селянських управлінців у волосних та сільських структурах самоврядування, як окремий аспект проблеми формування кадрового складу, не стали об'єктом дослідження.

Структура волосного правління

Селянське самоврядування відбувалося на двох рівнях – волосному (вищому) та сільському (нижчому)¹⁹. Волосне управління здійснювалося трьома інстанціями: волосним сходом, судом і правлінням. Волосний сход – представницький орган, що складався з сільських, волосних посадовців та із селян-домовласників (по 1 представникові від 10 господарств), від населеного пункту із кількістю менше ніж 10 дворів також обирався 1 представник, головуючим призначався старшина²⁰. На сході розглядалися питання про вибори волосних посадовців і суддів, затверджувалися «приговори», що стосувалися господарських та громадських справ волості, здійснювалася розкладка мирських зборів, натуральних повинностей, затверджувалися рекрутські списки²¹ (з 1874 р. призовні)²². Рішення ухвалювалися більшістю голосів, за умови присутності 2/3 учасників, а також волосного старшини або його заступника²³.

Із числа хліборобів, що брали участь у волосному сході, щорічно обиралися судді²⁴ від 4 до 12 кандидатів. Суд відбувався за присутності щонайменше 3 суддів²⁵, збирався він раз у два тижні²⁶. Суддями ставали особи не молодше 25 років, котрі не

¹³ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С.348–355.

¹⁴ Реєнт О. Історія українського селянства // Історія українського селянства: нарис в 2-х т. – Т.2. – К., 2006. – С.372–375.

¹⁵ Присяжнюк Ю., Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.) // Наукові записки ЦДПУ ім. В.Винниченка. – Вип.19. – К., 2014. – С.191; Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2017. – С.95–106.

¹⁶ Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра. іст. наук. – Черкаси, 2018. – С.701.

¹⁷ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2018. – 397 с.

¹⁸ Там само. – С.11.

¹⁹ Боднарєвський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – С.34; Верховцева І. Самоврядування селян у Російській імперії як чинник селянської революції початку XX ст. // Український селянин. – Вип.18. – Черкаси, 2017. – С.8; Іванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи. – Санкт-Петербург, 2010. – С.638.

²⁰ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.152.

²¹ Там же. – С.153.

²² Там же. – Т.49, ч.1. – Санкт-Петербург, 1874. – С.2.

²³ Там же. – Т.36, ч.1. – С.153.

²⁴ Там же. – С.152.

²⁵ Там же. – С.155.

²⁶ Там же. – С.156.

перебували під слідством та не зазнавали тілесних покарань, перевага надавалася селянам-домовласникам²⁷. Волосні суди розглядали близько 95% селянських позовів, оскільки встановлена у 100 руб., у рамках якої розглядалися майнові претензії селян, не перевищувала вартості одного селянського господарства²⁸. Тож посада судді передбачала значне навантаження (в Київській губернії наприкінці 1880-х рр. через волосний суд проходило від 60 до 400 справ на рік)²⁹, при цьому здебільшого не оплачувалася (служба зараховувалася як натуральна повинність)³⁰. Не прибуткова, а навпаки збиткова для селянина-господаря суддівська праця зовсім не була привабливою, мала характер примусової служби. Тому на посадах опинялися переважно особи, не надто зацікавлені у здійсненні судочинства³¹, малограмотні³² тощо.

Виконавчі функції у волості реалізовувало правління, яке формувалося зі старшини, його помічника, збирачів податків, усіх сільських старост³³. Кандидати обиралися з селян волості, що володіли земельним наділом, віком не молодше 25 років, щодо яких не застосовувалися тілесні покарання за вироком суду, і котрі не перебували під слідством. Ротація виборних відбувалась один раз у три роки, окрім збирача податків (щорічно). Повторне переобрання посадовців не заборонялося, за умови їхньої на те згоди, право на сумісництво мали всі виборні, окрім волосного старшини. Відмовитися від запропонованої громадою посади кандидат міг лише у трьох випадках: 1) коли йому було понад 60 років; 2) якщо він уже відслужив установлений трирічний термін; 3) у зв'язку з поганим станом здоров'я³⁴.

До найманих працівників волосних правлінь належали писар, його помічник, завідувач запасного магазину, сторожі, наглядачі громадських закладів³⁵.

Очільник волості – старшина, обирався на сході³⁶, він же очолював сход: скликав його, уносив пропозиції, роз'яснював положення та закони, циркуляри, контролював належне виконання службових обов'язків працівниками, завідував мирськими й податковими коштами³⁷. Фактично, безпосереднім очільником старшини був мировий посередник³⁸, який приймав у нього присягу на службу, мав повноваження покарати чи відсторонити його від посади. Окрім цього, волосний старшина зобов'язувався виконувати законні вимоги всіх губернських начальників³⁹. Старшина наділявся поліцейськими повноваженнями, що подекуди призводило до перетворення його на свого роду «державного наглядача», котрий дбав про забезпечення вимог керівництва.

Аналіз досліджуваних матеріалів уможливило сформувати образ двох основних типів волосних старшин: авторитетного управлінця та безініціативного виконавця. Перший був керівником волості, що дійсно тримав під контролем справи, мав

²⁷ Там же. – С.158.

²⁸ *Верховцева І.* «Волосні суди у нас усяди не вдались»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби // Гуржівські історичні читання. – Вип.7. – Черкаси, 2014. – С.257.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.6.

³⁰ *Безгин В.* Волостной суд сельской России (вторая половина XIX – начало XX в.) // Современные исследования социальных проблем: Электронный научный журнал. – 2012. – №12(20). – С.5 [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/volostnoy-sud-selskoy-rossii/viewer>

³¹ *Верховцева І.* «Краще суд панський ніж селянський»: волосний суд в Росії в умовах модернізації села пореформеної доби // Інтелігенція і влада. – Вип.3. – Одеса, 2014. – С.75.

³² *Степанова С.* Развитие волостного суда в Российской империи в пореформенный период // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2013. – №2. – С.69.

³³ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.154.

³⁴ Там же. – С.158.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С.152–158.

³⁷ Там же. – С.154.

³⁸ *Мацузато К.* Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Вип.9. – К., 2003. – С.75.

³⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.154.

авторитет між селянами, або перед начальством, переобирився на посаду; другий – слабкий посадовець, при якому часто справами волості керував писар, сам же старшина відбував службу наче важку повинність, через що він піддавався штрафам та арешту.

При виборах на посади волосних старшин громада намагалася висунути кращих зі своїх представників, грамотних, відносно заможніших селян, що не пиячили та користувалися повагою у селі. Не останнє значення мали статки кандидата як підтвердження наявності у селянина хазяйського хисту, що могло посприяти господарюванню у всій волості. Власне, володіння земельним наділом, господарством, і постійне проживання у волості, за циркуляром міністерства внутрішніх справ від 18 квітня 1906 р., було важливою вимогою до кандидатів у волосні старшини⁴⁰.

Керівниками волості подекуди ставали колишні солдати. Селяни поважали відставних військових чинів, котрі відрізнялися своїм значно ширшим кругозором, досвідом і грамотністю. До того ж такі старшини, знайомі з армійською дисципліною, переважно задовольняли й керівництво⁴¹.

Показником впливовості старшини у волості була тривалість служби. Так, у Мало-Половецькій волості Васильківського повіту Київської губернії волосний старшина І.Чернишенко пробув на посаді 19 років. Серед його заслуг перед волостю: будівництво церковнопарафіяльної школи, контроль за якістю освіти, участь у судових засіданнях і справедливе правосуддя (хоча останнє не входило до його прямих посадових обов'язків, однак указує на ініціативність керівника)⁴². Характерним явищем при тривалому перебуванні старшин на своїх посадах ставало формування сільських кланів, про місце яких у селянському управлінні зазначали історики А.Боднарєвський⁴³, Ю.Присяжнюк⁴⁴, І.Верховцева⁴⁵, описувала у художніх творах письменниця початку ХХ ст. Л.Яновська⁴⁶. Очевидно, що спокуса утримувати владу на селі спонукала старшин оточувати себе «надійними людьми», розставляючи на підконтрольних посадах своїх протеже. Водночас заможна верства селян, піклуючись про власні інтереси, намагалася підтримувати дружні, а інколи й родинні стосунки з начальством, що розуміло їхні потреби⁴⁷. У кланових утвореннях громада вбачала несправедливість, обурення подеколи переростало у відкрите протистояння з волосним правлінням і провладними односельцями. Така запекла боротьба проти родів волосного старшини та писаря розгорнулася 1909 р. в Терешпільській волості Літинського повіту Подільської губернії. Качанівська сільська громада виступила проти селян Коровецьких, Парсяків, Лук'янчуків, Сенявських (котрі перебували у дружніх та родинних стосунках із волосними посадовцями, зокрема К.Лук'янчук – близький родич терешпільського волосного старшини, а К.Коровецький – батько писаря Синявського волосного правління П.Коровецького), склавши приговор на їх виселення. Представлених осіб звинувачували у крадіжці, підпалах, побоях і навіть в убивстві, однак мировий посередник такі закиди, спираючись на результати проведеного розслідування, не підтвердив. Селяни скаржилися на залякування й тиск із боку проволосних селян, через що боялися підписувати приговор. Резонансна справа привернула увагу генерал-губернатора краю Ф.Трепова та вирішувалася на рівні губернського присутствія⁴⁸.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.706. – Спр.198. – Арк.2.

⁴¹ Там само. – Оп.705. – Спр.87. – Арк.4; Оп.711. – Спр.38. – Арк.116.

⁴² Там само. – Оп.616. – Спр.169. – Арк.2.

⁴³ *Боднарєвський А.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – С.55.

⁴⁴ *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України... – С.345–346.

⁴⁵ *Верховцева І.* Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – С.95, 277.

⁴⁶ *Яновська Л.* За високим тином // Киевская старина. – Т.79. – №11. – К., 1902. – С.304.

⁴⁷ Див.: Громадська думка. – 1906. – 26 липня. – №171. – С.4.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.708. – Спр.603. – Арк.2–3.

І врешті, владним волосним старшиною в очах начальства ставав той, чия волость вчасно справлялась із податковими зобов'язаннями. Цей фактор визнавався одним із найперших, за який старшину мировий посередник рекомендував до нагородження, адже наявність безнедоїмочних діляниць для останнього теж ставало показником його належного господарювання⁴⁹.

Волосним старшинам часто доводилося вдаватися до непопулярних методів в управлінні волостью. Збір податків, контроль за виконанням селянами натуральних повинностей і приговорів суду, стягування з боржників недоїмок подекуди вимагало застосування силових методів. Та, маючи поліцейську владу, старшини інколи зловживали нею. Так, про побої старшиною селян зустрічаємо низку справ⁵⁰, серед них трапляються випадки з летальним завершенням⁵¹. У Волинській губернії на проблему з побиттям селян старшиною звернув увагу губернатор, який у 1901 р. направив циркуляр мировим посередникам із вимогою роз'яснити зазначеним посадовцям, в яких випадках їм слід застосовувати силу⁵².

Волосному старшині було складно догодити водночас і своєму керівництву, і громаді, що їх обрала⁵³. Так, старшина, котрий волів не застосовувати жорсткі заходи у справі вилучення майна за несплату податків чи збору недоїмок, ставав неугодним для керівництва. Такого волосного очільника карали, саджали до в'язниці, накладали штраф⁵⁴ або відсторонювали від посади⁵⁵.

Важливою статтю у селянському самоврядуванні вважався писар. Він займався діловодними справами установи⁵⁶, підпорядковувався старшині, однак фактично ставав керівником у тих структурах, де обрані посадовці були малограмотними. Тож інколи в уявленнях хліборобів волосний писар поставав важливішою від старшини фігурою в ієрархії селянського управління. Так, у Новочарторійській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в 1912 р. волосний сход відмовився піднімати плату старшині та іншим працівникам волосної управи, заявивши, що селяни не вбачають користі в їхній службі, окрім писаря, котрий виконував усю необхідну для громади роботу⁵⁷. Зважаючи на свій вплив, писарі подекуди користувалися з безграмотності волосних посадовців⁵⁸. У 1887 р. в Київській губернії розголошу набула справа романівського волосного писаря (Сквирський повіт) Л.Суського який, скориставшись із неосвіченості збирачів податків, підробив звітність, а виявлені недостачі змусив їх покрити власним коштом. Також Л.Суський шляхом сфальсифікованих угод та мовчазної згоди старшини заволодів двома селянськими наділами⁵⁹.

Аби селянське самоврядування дійсно залишалось у руках громади, селянам потрібно було призначати «свого» писаря, особу, якій вони довіряли. Основний критерій у виборі таких – незаплямована репутація, зокрема неперебування під судом чи слідством, або відсутність службових порушень на попередньому місці роботи⁶⁰.

Спеціалізованої освітньої підготовки до писарської служби у волосному чи сільському правлінні не існувало. Тож, умовно кажучи, на ці посади міг потрапити кожен,

⁴⁹ Там само. – Оп.616. – Спр.169. – Арк.3.

⁵⁰ Там само. – Оп.704. – Спр.222. – Арк.4, 7; Оп.37. – Спр.1085. – Арк.3; Оп.706. – Спр.70. – Арк.2.

⁵¹ Там само. – Оп.712. – Спр.129. – Арк.1–2.

⁵² Там само. – Оп.706. – Спр.196. – Арк.34.

⁵³ *Иванова Н., Желтова В.* Сословное общество Российской империи. – Санкт-Петербург, 2010. – С.651.

⁵⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159.

⁵⁵ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.1. – Арк.100.

⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.155.

⁵⁷ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.711. – Спр.148. – Арк.1–2.

⁵⁸ Там само. – Оп.704. – Спр.199. – Арк.2.

⁵⁹ Там само. – Оп.617. – Спр.170. – Арк.1–7.

⁶⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.158.

хто вмів читати й писати. Фахову кваліфікацію писарі отримували безпосередньо на місці служби, тобто здобували досвід самотужки, або переймали від своїх попередників. Переважно писарі мали домашню освіту, чи то проходили навчання у церковнопарафіяльних школах (рідше в міністерських). Доброчесні писарі, що виконували службу на користь громади, ставали справжньою сільською елітою. Так, суспільно-активними представниками серед писарів вважаємо тих шістьох депутатів, яких обрали до Державних дум від селян Київської, Подільської, Волинської губерній⁶¹. Зокрема привертає увагу біографія волосного писаря Ямпільського повіту на Поділлі Василя Карповича Пахальчака. Він здобув освіту в Мурафському сільському міністерському училищі, відбув військову повинність, звільнився у запас у чині прапорщика, прослужив волосним писарем 17 років (1890–1907 рр.) і 1907 р. був обраний депутатом до III Держдуми. Будучи депутатом проявляв активність у роботі різних комісій, підписав низку законопроектів, входив до складу фракції правих⁶².

Практикувалося винаймання на писарську службу колишніх військовослужбовців. У Київській губернії наприкінці 1880-х рр. більшість волосних писарів були відставними солдатами або запасними нижніми військовими чинами⁶³. Очевидно, через «комунікаційний» досвід поводження з начальством і певний рівень грамотності, який солдати отримували під час служби, вони користувалися повагою серед селян та їх обирали на службу до самоврядування. Як влучно зазначає В.Лапін: «Армія виконувала освітню функцію у широкому сенсі, а солдатів селяни сприймали як людей із ширшим від їхнього кругозором, через що навіть побутувала приказка “розумний як солдат”»⁶⁴. Отже колишні військовослужбовці становили так званий «писарський кадровий фонд» для селянських адміністрацій.

На Правобережжі на писарську службу поступали селяни (рідше міщани)⁶⁵, тому етнічно й конфесійно серед них переважали українці та православні. Однак на посадах писарів траплялися також іновірці, представники інших національностей. Так, у Південно-Західному краї станом на другу половину XIX ст. після українців ішли євреї⁶⁶, чікими писарськими послугами селяни користувалися, коли потрібно було скласти звернення, прохання чи скаргу без відома сільських адміністрацій. Подібну додаткову роботу 1895 р. мав учитель єврейських дітей в містечку Паволоч Сквирського повіту Київської губернії Ф.Ровинський – на прохання селян він допомагав писати скарги й доноси на волосне начальство. Популярність «нештатного» писаря зростає настільки, що на нього губернському керівництву скаржився навіть мировий посередник⁶⁷. У 1901 р. в Маньківському волосному правлінні Уманського повіту на Київщині функції писаря неофіційно виконував єврей Хаїм Капітанський. Власне, як потім пояснював волосний старшина, його взяли на посаду тимчасово, допоки шукали кандидата для роботи на постійній основі. Громада й губернське начальство не схвалили такого кадрового рішення та наполягли на відстороненні Хаїма від справ⁶⁸. Незважаючи на те, що закон не забороняв наймати іновірців на

⁶¹ Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.288, 291, 311–312, 352; Государственная дума Российской империи: 1906–1917 гг.: Энциклопедия. – Москва, 2008. – С.566, 569–570.

⁶² Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії... – С.352.

⁶³ ЦДІАК України – Ф.442. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.6–7.

⁶⁴ Лапін В. Армия России как имперский интеграционный механизм // Петербургский исторический журнал. – 2019. – №1. – С.308.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.711. – Спр.38. – Арк.178–181.

⁶⁶ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – С.122.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.615. – Спр.194. – Арк.2.

⁶⁸ Там само. – Оп.700. – Спр.56. – Арк.1–8.

писарську службу, керівництво губернії втручалось у справу призначення писарів, обмежуючи доступ до селянських адміністрацій євреям і навіть «вихрестам»⁶⁹.

Наступну після євреїв за чисельністю етнічну групу становили поляки, котрі обіймали посади селянських управлінців ще до реформи 1861 р. За даними ревізії 1839 р. в Київській і Подільській губерніях відомо, що більша частина повітових та волосних начальників, які управляли селянами, були польського походження⁷⁰. За матеріалами видання «Вестник Юго-Западной и Западной России», у 1863 р. роботу органів селянського самоврядування на Правобережжі України «узурпували» поляки⁷¹, у замітці у журналі «Основа» за 1862 р., в описі Сквирщини, автор зазначав: «За писарів у волостях тут, у нашому кутку, все ляхи»⁷². Польську присутність у волосних правліннях у перші пореформені роки К.Мацузато пояснював тим, що мирові посередники «першого призову» (1861–1863 рр.), які в Південно-Західному краї переважно були поляками, призначали на посади писарів осіб римо-католицького віросповідання⁷³, що, найімовірніше, також належали до польського етносу. Однак наприкінці XIX ст. говорити про переважаючий польський елемент у волосних правліннях не доводиться. Адже посилена після повстання 1863 р. антипольська політика поступово витіснила поляків із фінансового та управлінського центрів краю⁷⁴. У контексті обмежувальних заходів щодо допущення поляків на службу в державні органи влади, київський губернатор 24 квітня 1893 р. видав циркуляр, яким забороняв особам, одруженим із католичками, займати державну службу⁷⁵. Оскільки селянські адміністрації фактично були найнижчою ланкою органів державної влади, то цей циркуляр стосувався і їх. Проведена 1898 р. перевірка на присутність польського та католицького «елементу» у волосних правліннях у губерніях Південно-Західного краю, із метою подальшого їх звільнення, показала невеликий відсоток таких. Зокрема в Київській нараховувалося 30 волосних писарів – поляків за національністю, однак православного віросповідання; у Подільській – 9 писарів етнічних поляків, що прийняли православ'я, однак їх дружини залишилися в католицизмі; у Волинській писарів польського походження не було, проте з них 18 перебували у шлюбі з польками-католичками⁷⁶. Отже кількість волосних писарів із польським корінням чи сімейними зв'язками з поляками на 1898 р. була незначною, а саме 57 осіб на 562 волості⁷⁷ Південно-Західного краю, що становило близько 10%, і тих надалі звільнили зі служби.

Структура та склад сільського правління

Сільське правління складалося з сільського старости та збирача податків, які водночас відносилися до складу волосної управи. Також до сільського правління входили наймані працівники: писар, сторож, наглядач громадських закладів⁷⁸.

⁶⁹ Там само. – Оп.693. – Спр.368. – Арк.39.

⁷⁰ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С.45.

⁷¹ Из Житомира (От корреспондента Киевского телеграфа) // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т.1. – Июль. – С.103–108; Интересный мировой посредник // Там же. – Август. – С.202–209.

⁷² Попович. Из Сквирского повіту (Київська губ.) // Основа. – 1862. – Червень. – С.96.

⁷³ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни... – С.76.

⁷⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011. – С.570; Полищук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії... – С.158–159.

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.631. – Спр.217. – Арк.62.

⁷⁶ Там само. – Оп.694. – Сп.34. – Арк.27–28; Оп.697. – Спр.306. – Арк.6–9.

⁷⁷ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2018. – С.313–315.

⁷⁸ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.147.

Управління сільською громадою здійснювалося сільським сходом та правлінням. До компетенції першого належало призначення виборних на волосний сход, обрання сільських посадовців, виселення і прийом селян до сільської громади, нагляд за громадськими закладами (господарськими, освітніми, медичними, релігійними), розкладка державних та мирських зборів, натуральних повинностей, призначення допомоги й позик із запасних сільських магазинів, низка інших питань, стосовно яких закон вимагав згоди сільського сходу⁷⁹. У ньому брали участь селяни-домовласники, переважно чоловіки, старші представники сімейств, із розрахунку і представник від господарства, або 2 – від багатотяглою (наділеного польовою землею вдвічі більше від «пішого двору»)»⁸⁰. До участі у сході не допускалися особи засуджені, ті, що піддавалися тілесним покаранням, або перебували під слідством. Сход відбувався в неділю або у святкові дні, коли скликав староста, мировий посередник чи поміщик. Головував на ньому староста⁸¹. На практиці до порядку формування сільських сходів вносилися деякі корективи. Так, у Волинській губернії при зборі сільських сходів дотримувалися правила участі лише і представника навіть від багатотяглою двору, аби зберігати рівноправ'я між заможними та біднішими селянами. Жінки не брали активної участі у громадських справах⁸², однак в окремих випадках їх допускали на сільський сход, якщо вони самі керували господарством⁸³. Визнання селянки головою господарства, навіть за наявності у сім'ї чоловіка, знайшло відображення в літературі. Так, в одному з оповідань Лесі Українки 1905 р. селянку, дружину чоловіка-пияка, волосний суд визнав головою сімейства, яка мала повне право розпоряджатися майном, вести господарство та представляти його інтереси⁸⁴.

У пореформену добу при формуванні сільського сходу спостерігалася проблема невірною трактування ст. 47 «Положення про вихід селян із кріпацької залежності...»⁸⁵, згідно з якою участь у сході мали брати лише селяни-домовласники. У правобережних губерніях домовласників визначали відповідно до уставних грамот, що укладалися з поміщиком при отриманні земельного наділу. Однак у результаті приросту населення та дроблення землі, що з часом відбулося, кількість самостійних господарів зростає щонайменше вдвічі⁸⁶. І все ж у багатьох випадках сільський сход продовжував скликатися згідно з кількістю уставних грамот. У 1882 р. уряд надав роз'яснення, що кожного селянина, який мав дім та власну сім'ю, слід уважати домовласником і визнати за ним право голосу на сільському сході⁸⁷. Таким чином вони ставали масовими утвореннями, особливо там, де громади нараховували 1500, подекуди 1700 осіб⁸⁸.

Головним у сільському правлінні був староста, якого обирали сільський сход, а мировий посередник затверджував⁸⁹. Також сільський сход призначав кандидатів (тобто

⁷⁹ Там же. – С.148–149.

⁸⁰ Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – С.22.

⁸¹ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.148.

⁸² Присяжнюк Ю., Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформенний період... – С.191.

⁸³ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.368. – С.37, 46.

⁸⁴ *Лесь Українка*. Приязнь // Киевская старина. – Т.91. – №10. – К., 1905. – С.11–12.

⁸⁵ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.147.

⁸⁶ Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ, 2016. – С.98–99; Реєнт О. Україна в умовах трансформації XIX – початку XX ст. // Гуржівські історичні читання – Вип.4. – Черкаси, 2011. – С.207–208; Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю!»: Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.48.

⁸⁷ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.694. – Спр.182. – Арк.2–3.

⁸⁸ Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. – Вінниця, 2001. – С.75–76.

⁸⁹ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159.

заступників) у сільські старости, котрі мали замінити керівника «сільської общини» у випадку хвороби чи смерті⁹⁰.

У старости потрапляли різні особи. Подеколи обирали поважного селянина, якому довіряв срод, а інколи – постать, неприємну громаді, але котру схвалював волосний старшина чи мировий посередник⁹¹. Староста підпорядковувався волосному старшині, мировому посередникові, судовому слідчому, земській поліції й усім відомствам, що мали відношення до сільського управління та господарства⁹². Тож кожен державний посадовець по відношенню до сільського старости відчував себе начальником, що проявлялось у зухвалій поведінці, цькуванні, рукоприкладстві⁹³. Офіційно за службові порушення сільського керівника міг карати волосний старшина, а також мировий посередник: накласти штраф у розмірі до 5 руб., заарештувати терміном до 7 днів чи відсторонити від посади⁹⁴. Основними чинниками, що призводили до покарання сільських старост, ставали нездатність дати раду з податковими зборами та непогашування недоїмок громад⁹⁵.

Старости, що справно виконували вимоги начальства, користувалися його підтримкою, однак автоматично ставали «ворогами громади». Типовим зразком «слухняного» сільського посадовця в очах начальства став староста с. Земля Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Т.Врублевський. Що характерно для селянського самоврядування, він був відставним солдатом, який по поверненні додому в 1903 р. відразу обійняв посаду. Службу старости мировий посередник описував позитивно, відзначаючи його як особу відповідальну, добросовісну, наполегливу, що ставився «до своїх обов'язків як солдат»⁹⁶. Саме остання ознака посприяла наведенню «армійської дисципліни» у с. Земля, за громадою якого не рахувалося недоїмок, грошова повинність сплачувалася вчасно, а призовники у війську вирізнялися з-поміж інших новобранців дисциплінованістю. Однак не всіх односельців задовольняла «сумлінна праця» старости – декотрі, за попередніми підозрами мирового посередника, підпалили хату та господарські будівлі Т.Врублевського⁹⁷. Отже головний сільський посадовець – староста, як і керівник волості, опинявся в неоднозначній ситуації, коли доводилось обирати, із ким підтримувати дружні стосунки: із сільським товариством, чи з начальством.

Подекуди до сільських правлінь обирали писаря, який вів документацію, зокрема податкову: зошит, платіжні книжечки (персональні книжечки платників податків). Оскільки писарська посада була низькооплачуваною, вона не розглядалась як повноцінна робота, а радше як додатковий підзаробіток, до якого не завжди знаходились охочі. З адаптуванням селянства до нової форми управління на посадах сільських старост і збирачів податків дедалі частіше підбирали грамотних осіб, тож потреба у сільських писарях поступово скорочувалася. На Волині в 1895 р. губернське у селянських справах присутствіє звітувало, що сільські громади губернії переважно обходились без писарів, а їх документація велася волосними писарями та перебувала у задовільному стані. Така сама ситуація спостерігалася й на Поділлі⁹⁸. Наприкінці XIX ст. в Київській губернії майже всюди посади сільських писарів скасували. Однак, якщо громада хотіла утримувати сільського писаря, то вище керівництво не заперечувало⁹⁹.

⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.310. – Арк.1–2.

⁹¹ Там само. – Оп.702. – Спр.16. – Арк.7.

⁹² ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.151.

⁹³ Сокол І. Наші чиновники // Громадська думка. – 1906. – №176. – С.4; Дописи // Там само. – №189. – С.4.

⁹⁴ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.703. – Спр.189. – Арк.6.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.706. – Спр.1. – Арк.19; Оп.708. – Спр.325. – Арк.8; Оп.692. – Спр.133. – Арк.14.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.705. – Спр.87. – Арк.1.

⁹⁷ Там само. – Арк.2.

⁹⁸ Там само. – Оп.693. – Спр.368. – Арк.38–39, 92.

⁹⁹ Там само. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.9.

До сільських правлінь обирали збирача податків, до обов'язків якого входили збір та облік податкових і мирських сум, недоїмочних платежів, зберігання й передача коштів у волость чи повітове казначейство, отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бирок чи інших знаків, що засвідчували сплату податків та зборів. Збирач податків передусім був підзвітний сільському сходу, повідомляв про збір коштів, число боржників¹⁰⁰. Кількість збирачів у волості чи сільській громаді залежала від чисельності населення, у не надто залюднених волостях збирач податків міг утримуватися лише при волосному правлінні, як касир, а кошти йому надходили від сільських старост, котрі виконували функції збирачів у громадах¹⁰¹. Подекуди при волостях запроваджувалися посади декількох збирачів податків, що самостійно вели збір та облік коштів, без залучення до справи сільських старост¹⁰².

Попри високий рівень відповідальності, на посади збирачів подекуди потрапляли малограмотні та недоброчесні представники громади. Неграмотний збирач податку міг розраховувати на підтримку сільського писаря, який вів звітність, однак відповідальність за достовірність обліку залишалася на збирачеві. Тому у випадку недбалства під час обліку фінансів виявлені недостачі збирачі покривали зі власної кишені¹⁰³. Інколи причинами нестач ставали крадіжки та фальсифікації збирачів, що наважувалися використати казенні чи громадські кошти для власних потреб. Так, збирача податків із с. Христинівка Уманського повіту Київської губернії 1894 р. звинуватили в розтраті громадських коштів у розмірі 46 руб., які він використав для покриття картярського боргу¹⁰⁴. Причетним до пограбування в 1908 р. сільського правління с. Сегединці Звенигородського повіту на Київщині виявився збирач податків Ісаак Шевченко¹⁰⁵. А безпосередньо крадіжку зібраних на страхування мирських коштів у розмірі 351 руб. 40 коп. здійснив збирач податків Підберезького сільського товариства Володимир-Волинського повіту Волинської губернії М.Гончарук¹⁰⁶. Аби не допустити неблагонадійних осіб на відповідальні за збір та облік казенних і мирських коштів посади, губернські у селянських справах присутствія ініціювали передачу контролю за призначеннями на посади збирачів податків, сторожів й інших найманих працівників мировим посередником¹⁰⁷.

***

Кадровий склад органів селянського самоврядування формували виборні посадовці: волосний старшина, сільський староста, збирач податків, судді, члени сільського та волосного сходів і наймані працівники (писарі волосні й сільські, охоронці). На посади виборні потрапляли переважно селяни, рідше міщани, які входили до складу селянської громади. Перевага при виборах надавалася селянам із пристойною репутацією, грамотним і хазяйновитим господарям, проте при високому відсотку малограмотності селян у сільських адміністраціях в основному працювали особи, що не вміли читати та писати. Важливе місце в керуванні селянськими адміністраціями займав писар, що був чи не єдиним грамотним посадовцем, який

¹⁰⁰ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.151.

¹⁰¹ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.3. – Арк.1.

¹⁰² Там само. – Оп.700. – Спр.56. – Арк.3.

¹⁰³ Там само. – Оп.617. – Спр.170. – Арк.3.

¹⁰⁴ Там само. – Оп.693. – Спр.150. – Арк.3.

¹⁰⁵ Там само. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.614. – Арк.2–3.

¹⁰⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.709. – Спр.77. – Арк.9.

¹⁰⁷ Там само. – Оп.631. – Сп.217. – Арк.111.

за умови добросовісної служби ставав справжнім представником селянської еліти. Збирачі податків відали справами збору, фіксації та передачі податкових, мирських коштів, недоїмочних платежів. У зв'язку з малограмотністю, цю сферу діяльності забезпечували не завжди писемні особи, що призводило до помилок, розтрат, а подекуди і зловживань із боку збирачів та їхнього керівництва. В органах селянського самоврядування переважали селяни, православного віросповідання, українці, хоча інколи до найманих посад допускались іновірці та представники інших національностей. В основному працівники селянських адміністрацій були малограмотними, освіту здобували переважно у церковнопарафіяльних школах або міністерських училищах, фахову підготовку опановували на місці служби, якість якої залежала від особистих здібностей і сумлінності працівника. Будучи особами підневільними (адже законодавчо зобов'язувалися виконувати накази чи не всіх державних службовців), члени селянського самоврядування ставали найнижчими чиновниками в управлінській ієрархії Російської імперії. Тож вихідці з хліборобів, занурившись у бюрократичний простір державного управління, самі часто перетворювалися на типових бюрократів, гублячи авторитет в очах власної громади.

REFERENCES

1. Bezgin, V. (2012). Volostnoj sud selskoj Rossii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.). *Sovremennye issledovaniya sotsialnykh problem*, 12(20). [in Russian].
2. Bodnarevskiy, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovysbohe selian na Ukraini pislia reformy 1861 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovua, D. (2011). *Gordiev uzel Rossijskoj imperii: Vlast, sbylykhta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914)*. Moskva. [in Russian].
4. Druzhinin, N. (1946). *Gosudarstvennye krestyane i reforma P.D.Kiseleva*. Moskva; Leningrad. [in Russian].
5. Fedkov, O., Mahas, V. (2011). *“Selianstvu – vladu i zemliu!”: Vserosijskiy selianskiy soizuz v Ukraini (1905–1907 rr.)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
6. Gorizontov, L. (1999). *Paradoxy imperskoj politiki: polyaki v Rossii i russkie v Polshe*. Moskva. [in Russian].
7. Hlushkovetskiy, A. (2010). *Demokratia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi gubernii u Derzhavnykh Dumakh Rossijskoj imperii*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
8. Ivanova, N., Zheltova, V. (2010). *Soslovnoe obshestvo Rossijskoj imperii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Kasian, A. (2016). Status ta povnovazhennia volosnykh posadovtsiv na Pravoberezhzhi (druga polovyna XX st.). *Hrani*, 4, 119–123. [in Ukrainian].
10. Kasian, A. (2018). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861–1917) (Candidate's thesis)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, V. (2008). *Memuary Tadeusha Bobrovskoho (1829–1894) yak dzhherelo z istorii Pravoberezhnoi Ukrainy. Podilska starovyna*, 4, 206–242. [in Ukrainian].
12. Kovalova, N. (2016). *Seliany, pomishechyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr.* Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
13. Lapin, V. (2019). *Armiya Rossii kak imperskoj integratsionnyj mekhanizm. Peterburgskij istoricheskiy zhurnal*, 1, 302–313. [in Russian].
14. Matsuzato, K. (2003). Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861–1917 gg.). *Ukrainskiy humanitarnyj obliad*, 9, 62–121. [in Russian].
15. Melnychuk, O. (2001). *Administrativnyi aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u drugii polovini XIX st.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
16. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy v persbi desiatylittia XIX st.: Sotsiokulturni protsesy*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
17. Mykhailiuk, O. (2018). Koruptsiia v selianskomu seredovyshchi kintsia XIX – pochatu XX st. *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy: Mat. duanadtsiatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty D.P.Poidy*, 30–39. [in Ukrainian].
18. Pojda, D. (1960). *Krestyanskoje dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformennyj period (1866–1900 gg.)*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
19. Polish, V. (2011). Dvorianstvo Podillia pid chas provedennia reformy 1861 r. *Visnyk Kyivskoho natsionalno linivistsychnoho universytetu. Seriya “Psykholohiia ta pedahohika”*, 19, 38–43. [in Ukrainian].
20. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rossijskoj imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniproiskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia drugoi polovyny XIX – pochatu XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
22. Prysiazhniuk, Yu., Kasian, A. (2014). Volosny ustrij Pravoberezhnoi Ukrainy v poreformenyi period (na materialakh statystyky ta opysiv 1880–1890-kh rr.). *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky*, 19, 187–193. [in Ukrainian].
23. Reient, O. (2011). *Ukraina v umovakh transformatsii XIX – pochatu XX st. Hurzhiivski istorichni chytannia*, 4, 207–208. [in Ukrainian].
24. Stepanova, S. (2013). *Razvitie volostnogo suda v Rossijskoj imperii v poreformennyj period. Trudy Instituta gosudarstva i prava RAN*, 2, 58–70. [in Russian].
25. Verkhovtseva, I. (2014). “Krashe sud panskiy nizh selianskiy”: volosny sud v Rossii v umovakh modernizatsii sela poreformenoj doby. *Intelihtentsiia i vlada. Seriya: Istorični nauky*, 3, 70–82. [in Ukrainian].

26. Verkhovtseva, I. (2014). "Volosni sudy u nas usiudy ne vdalys": selianske pravosuddia v Rosii poreformenoi doby. *Hurzhiivski istoriyebni chytannia*, 7, 256–259. [in Ukrainian].
27. Verkhovtseva, I. (2017). Samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii yak chynnyk selianskoi revoliutsii pochatku XX st. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 8–19. [in Ukrainian].
28. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporativnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druba polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Verkhovtseva, I. (2018). Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii (druba polovyna XIX – pochatok XX st.). (*Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
30. Zajonchkovskij, P. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii*. Moskva. [in Russian].
31. Zyrjanov, P. (1982). Sotsialnaya struktura mestnogo upravleniya kapitalisticheskoi Rossii (1861–1914). *Istoricheskie zapiski*, 107, 247–248. [in Russian].

Kateryna MELNYCHUK

Postgraduate Student,
 Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Centuries,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), katerynamelnychuk92@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Peasant Self-Government in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: the Personnel Formation

Abstract. The purpose of the study is to reveal the process of formation of personnel of peasant administrations in the provinces of the Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries, to trace the characteristic features of the selection of persons for various positions in the peasant self-government, to create typological portraits of the main leading and hired officials of the peasant administrations. **The research methodology** includes a number of methods of cognition, namely the method of history (allowed to trace the progress in the formation and functioning of peasant self-government to protect socio-cultural and political changes in the empire of the 19th – early 20th centuries), method of factor analysis (contributed to the tracing of local specific features in the establishment and operation of peasant administrations). **Scientific novelty.** Collective portraits of employees of peasant self-government bodies were created on the basis of various sources and historiographical research. Due to a comprehensive analysis of sources, generalized patterns and specifics of peasant self-government. **Conclusions.** Peasant self-government, introduced by the “Regulations on the Exodus of Peasants from Serfdom” in 1861, worked on two levels – volosty (association of several peasant communities, or one large village) and rural (peasant communities, consisting of several villages or one large village). The newly created peasant administrations: volosty and villages authorities, courts and assemblies (councils) were formed from members of peasant communities. Mostly of the administrations were occupied by peasants (rarely burghers), Ukrainians of the Orthodox faith. Preference in the selection of personnel to give persons literate, with a decent reputation, personal economic prosperity.

Keywords: peasant self-government, peasant reform, volost, rural community, peasant community, conciliator (myrovyi poserednyk), Right-Bank Ukraine.